

УДК 355.425.4:94(477-25)«1941/1943»

М. А. Слободянюк

*Дніпропетровський національний університет
залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ МІКРОКЛІМАТ РАДЯНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ КИЄВА (1941-1943 рр.)

У статті здійснено спробу відтворити психологічний мікроклімат та особисті взаємини у середовищі радянських підпільників Києва у 1941-1943 рр. Підкреслено, що це дослідження дасть змогу краще розуміти ментальні особливості і мотивація, соціальні практики, повсякденність, моделі поведінки і стратегії виживання у підпільних організаціях і групах не тільки Києва, а й інших місцевостей України.

Наголошено, що у питанні вивчення історії Другої світової війни в цілому та історії антинацистського руху Опору зокрема все більш актуальними і перспективними з наукової точки зору стають дослідження різноманітних аспектів, пов'язаних з історичною антропологією та історичною психологією. Розробка цього напрямку започаткована істориками СРСР, однак заїдеологізованість радянської науки обмежувала коло досліджуваних питань та впливала на об'єктивність їх висвітлення. Сучасні українські науковці суттєво розширили межі історико-антропологічних та історико-психологічних пошуків. Разом з тим, значне коло питань все ще залишається недостатньо опрацьованим.

На основі широкого кола документів встановлено, що помилки у кадровій політиці, німецькі репресії, масові провали підпільних організацій, загальна атмосфера розгубленості і страху на тлі поразок Червоної армії призвели до проявів пасивності і прямої непокори, малодушності, зради, а також до напруженої, стресової психологічної атмосфери серед підпільників. Керівники підпільних організацій постійно стикалися з порушенням правил конспірації, несумлінним виконанням завдань, суперництвом і самовольством з боку підлеглих, особистими конфліктами членів організацій, плітками, змовами, пияцтвом, розпущеною, злодійством і привласненням матеріальних цінностей. Часто саме особиста неприязнь і негативні моральні якості членів підпілля призводили до провалів.

Разом з тим, одна і та ж людина в особистих відносинах могла показувати себе не з кращого боку, але в боротьбі з окупантами часто виявляла позитивні якості характеру. Незважаючи на численні приклади негативної поведінки підпільників, стали відомими чимало випадків їх стійкої і героїчної поведінки, любові до своєї Батьківщини.

Ключові слова: Київ, підпілля, особисті взаємини, окупація, психологія.

Увага сучасних істориків, які вивчають події періоду Другої світової війни, спрямована, перш за все, на нетрадиційні для радянської історіографії питання. Зокрема, важливим напрямом досліджень стає психологія як мирних жителів, так і учасників руху Опору. У таких дослідженнях на перший план виходить особистість, її самосприйняття, моделі і мотиви поведінки людей. Метою даної роботи є дослідження маловідомих і маловивчених аспектів історії радянського підпілля міста Києва у 1941-1943 рр. В роботі особлива увага приділяється особистим взаєминам у підпільному середовищі, психологічному мікроклімату всередині різних груп і підпілля в цілому, впливу особистісних якостей підпільників на ефективність антифашистської боротьби.

Одним з основоположників психоісторії є американець Л. Демос, знаменита книга якого «Основи психоісторії» [29] вийшла у 1982 р. Він твердить, що психоісторія – це наука про історичну мотивацію. Автор розробив основний метод історичної психології – історико-психологічну реконструкцію.

Якісний аналіз психологічних чинників радянського руху Опору вийшов з-під пера американців Дж. Армстронга, А. Далліна, Р. Маврогордато і В. Молла «Психологічна партизанська війна і ставлення населення» [1, с.148-241]. Автори присвятили увагу питанням створення партизанами і підпільниками ефекту присутності більшовицької влади на окупованих територіях; психологічного тиску на осіб, яких хотіли залучити до боротьби або виключити зі співпраці з ворогом через патріотичні заклики або залякування; провокативні операції проти окупантів і колабораціоністів з метою викликати неспівмірні репресії проти мирного населення і спонукати останнє до активної підтримки антифашистів тощо.

Хоча в Радянському Союзі спеціальні дослідження з психоісторії не велися, тим не менше, при розробці питань агітації, пропаганди, політичної роботи комуністів, досліджувався і психологічний вплив цих чинників на розмах боротьби проти нацизму. В «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» наголошувалося: «Суттєвий вплив на способи партизанської боротьби і особливо на її результативність здійснював і такий чисто суб'єктивний фактор, як особисті якості партизанських керівників» [12, с.259].

Особливо плідними були досягнення радянських науковців у сфері вивчення психологічного впливу агітаційно-пропагандистської роботи з населенням [28; 5; 4]. Так, у монографії А. Юденкова розглядалася політична робота Компартії серед населення окупованих територій, розкривалися форми і методи цієї роботи, її труднощі на початковому етапі. Автор вважав, що провал політичних заходів нацистів стався саме завдяки комуністичному вихованню і пропаганді серед радянських людей. Велика роль у книзі відведена політичній роботі з населенням партизанських і підпільних формувань [27].

Безпосередньо психологія учасників радянської партизанки в Україні зацікавила А. Гогуна. Один з розділів його монографії присвячений дисциплінарним порушенням. Найпоширенішими серед них автор назвав розбій, пиятику і статеву розпусту. В іншому розділі аналізуються внутрішні конфлікти у партизанському середовищі: між партизанами різних відомств, між командуванням загонів і УШПР, між самими командирами загонів, конфлікти всередині загонів. Наявність різного рівня конфліктів у деяких випадках спричинила поразки партизанів від карателів [3, с.390-482].

У 1994 р. з'явилася монографія А. Чайковського, один з розділів якої називався «Психологія «малої війни» [26, с.36-63]. Значним кроком уперед у розробці антропологічної історії міського населення, в тому числі і руху Опору, стали книги А. Скоробогатова, В. Бубнова, В. Постолатія, А. Слоневського та Л. Яценка, М. Слободянюка та О. Лисенка [14; 2; 13; 16; 15], колективна праця «Запорізький рахунок Великій війні» [11]. З цих праць можна дізнатися про різні аспекти повсякденного життя і психології підпільників. Серед останніх українських праць, слід відзначити дисертацію А. Данілової, в якій авторка вперше спробувала охопити весь спектр повсякденних умов життя радянських партизанів, у тому числі, приватну сферу і дозволя людей, гендерні і міжособистісні стосунки в колективі [6].

Спектр питань, які ще чекають на своє ґрунтовне дослідження в галузі психології підпільної боротьби в Україні, включає психологію бою, героїчний порив і паніку; фаталізм, релігійність і забобони; думки і почуття людини в екстремальних умовах війни; девіантну поведінку як механізм адаптації до соціально-економічних умов тощо.

Неймовірно важким завданням керівників підпільних організацій і груп було підтримання конспірації і дисципліни, без яких виживання підпілля практично зводилося до нуля. Їм постійно доводилося стикатися з порушенням

правил конспірації, несумлінним виконанням завдань, пасивністю і прямою непокорою, суперництвом і самовольством з боку підлеглих, особистими конфліктами членів організацій, плітками, змовами, пияцтвом, розпустою, злодійством і привласненням матеріальних цінностей. Незрідка саме особиста неприязнь і моральна неспроможність членів підпілля приводила до провалів.

У 1941 р. помилки при підборі кадрів в підпіллі, несподівано люті репресії німців, загальна атмосфера розгубленості і страху на тлі поразок Червоної армії призвели до проявів пасивності, малодушності і навіть зради. Зв'язкова підпільного міськкому Києва Віра Аристархова заявила: «якщо будете з мене вимагати роботу, я працювати не буду і заявлю в гестапо». Секретар міськкому К. Івкін вирішив з нею поговорити, але ця розмова стала фатальною для організації. В. Аристархова стала зрадником [21, арк.87].

Деякі кияни відмовлялися допомагати підпіллю через страх за своїх близьких. Саме так відбулося, коли дружина Миколи Артюшенко спустила в унітаз кілька кілограмів толу, призначеного для вибуху водокачки [25, арк.61]. Інші ж, навпаки, надмірно залучали своїх родичів до нелегальної діяльності. Так, в деякі підпільні групи організації Г. Голеця нові члени залучалися з числа рідних (чоловіки, дружини, сестри, брати). Занадто велика кількість родичів призводило до прийняття помилкових рішень, продиктованих не обов'язком перед Батьківщиною, а родинними зв'язками. Наприклад, до групи Пономаренка-Грищенка належала сім'я Мочульських. Члени групи знали, що Жора Мочульський – ненадійна людина, має зв'язки з жінками легкої поведінки і що це може призвести до провалу групи. На жаль, соратники обмежилися розмовами з Мочульським, шкодуючи його дружину і дітей. Зрештою, Мочульський був заарештований і видав учасників своєї групи [9, арк.8].

За свідченням підпільника Г. Голеця, дещо несподівано для нього закінчилася заготівля продовольства для підпільників Києва: «На селі ми пропрацювали близько місяця, заробили 45 пудів хліба. Ми працювали удвох з Кривуліним. Клоков байдикував. Коли нам віддали зароблений хліб, то ми взяли візок і весь цей хліб направили до Києва з Клоковим, зобов'язавши його завести хліб до Бородезя у Святошино, де хліб повинен був зберігатися. Клоков хліб привласнив. Як ми дізналися пізніше, він у Києві пристав у прийоми, одружився і зовсім відійшов від роботи. Спочатку ми думали, що він загинув, стали його розшукувати, але люди, які возили наш хліб, сказали, що Клоков не загинув, а, навпаки, непогано влаштувався» [22, арк.73].

Постійним супутником деяких підпільних організацій Києва, включаючи міськком, стали пияцтво, статева розпуста і недбалість. Якщо в підпільне середовище проникало моральне розкладання, то воно призводило до внутрішніх конфліктів, послаблення дисципліни, расконспірації, провалів і загибелі багатьох людей. За даними НКДБ УРСР, «члени бюро підпільного міськкому КП(б) У Петрушко... Рябошапка, Смагін та ін. Конкретних вказівок не давали, людьми не керували, розклалися в побуті і займалися пияцтвом. На ґрунті пияцтва, побутового розкладання, розбазарювання не за призначенням коштів і продуктів харчування між членами організації відбувалися сварки» [17, арк.128].

Олександра Герасимова в своїх свідченнях малює загальну картину взаємовідносин між чоловіками і жінками у київському підпіллі навесні-влітку 1943 року: «особливо за останній час наші хлопці стали здорово пити... Ваня приходив і казав – народ розпустився. Взагалі в організації з'явилося дуже багато жінок ... які погано поводяться. Гроші дістають для організації, а їх пропивають. Зокрема Соня Лавриненко зійшлася з Печерським і в одній з п'янок приревнува-

ла його до однієї зв'язкової. Був цілий скандал з цього приводу і Соня вирішила отруїти Печерського. П'ятницький казав, що вони не знають, що робити з Сонею Лавриненко, очевидно, її доведеться пустити «в расход». В організації почався провал за провалом. Дівчата сильно пиячили, почалися скандали. Кілька разів справа доходила до того, що мало не вся організація повинна була провалитися... Потім я дізналася, що Геннадій нібито застрелив Соною» [22, арк.52].

Кілька зрад в київському підпіллі відбулися саме на ґрунті особистої неприязні і конфліктів. Серед них слід назвати Д. Благова з підпільної організації Г. Голеця, який став пити і хуліганити, проговорився стороннім людям, що є підпільником, виявляв непокору керівнику групи. Неодноразові вмовляння, спроби відправити Благова до партизанського загону виявилися безуспішними. Під час останньої розмови з Благовим йому пригрозили розстрілом, що, мабуть, і підштовхнуло його до зради [22, арк.89-93].

Перебування на нелегальному становищі, факти зрадництва, поразки і репресії сприяли поширенню серед підпільників атмосфери взаємної недовіри і підозрілості. Наприклад, після чергових арештів, керівник однієї з підпільних організацій Ленінського району Г. Голець був несправедливо запідозрений в зраді. Командир партизанського загону І. Хитриченко, з яким активно співпрацював Голець, віддав таємний наказ про розстріл останнього. Лише випадковість, правильна поведінка і витримка Голеця допомогли йому уникнути безглуздої смерті [22, арк.100-108].

Коли були затримані і посаджені в табір для військовополонених І. Кудря та Г. Дудкін, зв'язкова Кудрі Марія Груздова просила диверсантів НКВС, які залишилися на волі, допомогти товаришам. Але ті, за її свідченнями, відмовилися: «...наші товариші, з якими я була пов'язана, проявили себе дуже погано по відношенню до того, щоб допомогти виручити Івана Даниловича... Соболев сильно злякався і зовсім відмовився від допомоги Кудрі» [18, арк.23].

Коли була розконспірована сама М. Груздова і для неї гостро постала проблема житла, грошей і надійних документів, то Д. Соболев так само безжально поставився і до неї. Ось, що вона повідомила після переходу через лінію фронту: «Близько двох років я працювала, не рахуючись ні зі здоров'ям, ні з сім'єю, працювала чесно і не було жодного випадку, щоб я намагалася себе зберегти на шкоду загальній справі... І ось, коли трапилася ця історія з Кондратюком [арешт І. Кудрі – Авт.], то Соболев почав посилено мене гнати з Києва. Що він мені говорив? Знаєш, ти для нас небезпечна, ти нам зараз не потрібна. Я йому на це відповідала: «Чекайте, Мітя, адже те, що Ви говорите – це значить просто піти і віддатися їм [гестапівцям – Авт.] до рук»... Соболеву добре був відомий той контроль, який організовували німці на дорогах. Як можна було йти без жодного документа? Зі своїм паспортом я йти не могла, оскільки у мене вдома сиділа засідка... а без паспорта йти теж не можна. Мені не хотілося нерозумно класти свою голову... Я сказала Соболеву – Мітя, Ви мені повинні допомогти і перш за все матеріально. Я залишилася без усього... Він мені каже – через три дні ти повинна піти зі Сталінки, інакше я вживу заходів. Куди я могла піти? Для того, щоб я могла піти мені потрібно допомогти, потрібно підготувати мій відхід... Соболев почав на мене кричати – ти нам не потрібна, йди куди хочеш, не моє це діло... Ця розмова відбувалася у присутності Печенева. Печенєв зауважив Соболеву – не можна так підходити, виходить, що ми використовували людину, а потім викинули її. Вона ні в чому не винна, нікого не провалила, нікого не зрадила. Все-таки їй потрібно допомогти. Соболев налетів на Печенева – не твоє діло втручатися і знову мені сказав – йди, щоб через три дні твого духу тут не було... Я вийшла на вулицю і мені буквально нікуди було йти... а на вулиці можна бути тільки до 8 години вечора... Я за со-

бою ніякої провини не відчувала, була абсолютно чистою і мені було прикро, що зі мною так поступають» [18, арк.55-57]. Незважаючи на численні приклади негативної поведінки підпільників, не можна сказати, що київське підпілля суцільно складалося з п'яниць, розпусників, боягузів та інтриганів. Сам факт членства в нелегальній організації загрожував кожному з підпільників матеріальними і моральними стражданнями, тортурами і смертю. А отже, кожен із них у якийсь мірі був сміливим і любив свою Батьківщину. Одна і та ж людина в особистих відносинах могла показувати себе не з кращого боку, але в боротьбі з окупантами часто виявляла позитивні якості характеру.

В архівних документах відклалося чимало випадків стійкої і героїчної поведінки підпільників у складних ситуаціях. На самому початку окупації Києва на бульварі Шевченка за саботаж повісили трьох молодих людей, які працювали на території кабельного заводу. Перед смертю вони сказали: «сьогодні нас вішають, а завтра вас, ми гинемо за батьківщину». Один з цих хлопців при повішенні зірвався. Його хотіли ще раз повісити, але він так сильно вдарив в живіт ката, що той на місці застрелив його [23, арк.91].

Виявляли мужність не тільки підпільники, а й ті, хто їм допомагав. Так, коли гестапівці заарештували підпільника Г. Дудкіна, він скористався моментом і сильним ударом в обличчя збив з ніг одного гестапівця. Поки тривало замішання, Дудкін забіг у двір, де була якась їдальня. Він зайшов до їдальні і сказав: «Товариші, я не бандит, я комуніст. Врятуйте мене». Якась жінка випустила його через чорний хід і він зміг утекти [18, арк.31]. Командир збройних загонів міськкому В. Чернишов під час арешту кинувся на гестапівців з сокирою, поранив двох з них, намагався втекти і був схоплений тільки після поранення в ногу [10, арк.100]. А ось у Івана Васильєва, який 15 червня 1942 р. потрапив у засідку на явочній квартирі Якименко, не було ні вогнепальної, ні холодної зброї. Тоді він розбив графіном голову гестапівця і втік [20, арк.18].

17 травня 1943 р. керівник підпільної організації в депо Київ-Московський А. Тимошук при виході з конспіративної квартири помітив, що до будинку під'їхав автомобіль з озброєними гестапівцями. Тимошук кинувся бігти, але вони відкрили по ньому стрілянину і поранили підпільника. Стікаючи кров'ю, Тимошук переживав в роті документи і, бачачи своє безвихідне становище, підрвав у себе на грудях гранату [8, арк.91].

Не бажаючи переносити катування, просив товаришів передати йому отруту і секретар підпільного Київського міськкому К. Івкін. Він був поранений, вчинивши опір при арешті, і знаходився в лікарні під охороною гестапо. Товариші дістали для Івкіна отруту, однак передати її не встигли [24, арк.146].

За розповідями заарештованої зв'язкової Галини Салан гідно поводитися у німецькій в'язниці й інші керівники підпілля. Чернишов часто співав революційних пісень, а А. Пироговський запропонував їй свої черевики зі словами: «Мені все одно помирати, а тобі напевно в концтаборі бути доведеться» [19, арк.49]. Член підпільного міськкому В. Кудряшов був заарештований 2 червня 1942 р. характеризувався як енергійна, смілива, вольова людина, віддана Батьківщині. Перед своєю смертю він 17 червня 1942 р. потайки передав своїм батькам листа, текст якого характеризує Кудряшова як щирого і стійкого антифашиста: «Здрастуйте дорогі батьки. На мене чекає смерть. Її я не боюся прийняти, але шкода, що смерть повинна мене вразити через зраду «російської людини». Той, кому довіряли сотні молодих... виявився зрадником... Зрадою він думав призупинити справу, за яку ми боролися... Дивак, не стане нас, стануть інші російські патріоти. Їх багато, і справа звільнення від ненависного фашизму буде скоро святкувати перемогу...

Передайте брату, сестрі, синові Саші і дружині останнє «прости». Саші передайте, щоб ріс чесним для народу, міцним, сміливим. Щоб ворогів ненавидів також, як і його батько... Привіт усім тим, хто з нами працював, допомагав і жив думкою про звільнення у священній боротьбі російського народу від ненависного фашизму. Прощайте, цілую Вас міцно Ваш син, батько, брат і чоловік» [7, арк.4-5].

Підводячи підсумки, можна відзначити, що важливим фактором ефективності антифашистської боротьби підпілля м. Києва були особистісні якості його учасників: моральна і психологічна стійкість, професійна підготовленість, почуття патріотизму.

Список використаних джерел:

1. Армстронг Дж. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941-1944 / Дж. Армстронг; [пер. с англ. О.А. Федяева]. – М. : Центрполиграф, 2007. – 493 с.
2. Бубнов В. Суми у 1941-1943 роках: офіціоз та дійсність / В. Бубнов. – Суми, 2010. – 76 с.
3. Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования, 1941-1944 / А. Гогун. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2012. – 527 с.
4. Григорович Д.Ф. Идеино-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны / Д.Ф. Григорович. – К. : Политиздат Украины, 1983. – 165 с.
5. Григорович Д.Ф. Политическая работа КПСС среди населения на временно оккупированной территории Украины / Д.Ф. Григорович. – К. : Знание, 1980. – 48 с.
6. Данілова А.О. Повсякденне життя радянських партизанів на території України в роки Великої Вітчизняної війни : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / А.О. Данілова. – Донецьк, 2014. – 320 с.
7. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф.П-4, оп.2, спр.84.
8. ДАКО, ф.П-4, оп.2, спр.193.
9. ДАКО, ф.П-792, оп.1, спр.191.
10. Державний архів Служби безпеки України, ф.5, спр.58897.
11. Запорізький рахунок Великій війні. 1939-1945 / [Ф.Г. Турченко, В.М. Мороко, О.Ф. Штейнле та ін.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2013. – 416 с.
12. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945 : в 6-ти т. – М. : Воениздат, 1960-1965. – Т. 6: Итоги Великой Отечественной войны. – 652 с.
13. Постолатій В. Окупація / В. Постолатій. – Кіровоград : Авангард, 2009. – 83 с.
14. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) / А.В. Скоробогатов. – Харків : Прапор, 2004. – 368 с.
15. Слободянюк Н. Советское подполье Киева (1941-1943 гг.): человеческое измерение / Н. Слободянюк, А. Лысенко. – Saarbrücken, Deutschland: Palmarium Academic Publishing, 2014. – 164 с.
16. Слоневский А. Дух ушедшей эпохи: Каменское-Днепродзержинск. 1917-1953. Воспоминания, очерки, документы / А. Слоневский, Л. Яценко. – Днепродзержинск: Андрий, 2007. – 372 с.
17. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ), ф.1, оп.22, спр.11.
18. ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.14.
19. ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.135.
20. ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.282.
21. ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.349.
22. ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.351.

23. ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.353.
24. ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.363.
25. ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.369.
26. Чайковський А.С. Невідома війна / А.С. Чайковський. — К. : Україна, 1994. — С. 36-63.
27. Юденков А.Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941-1944) / А.Ф. Юденков. — М. : Мысль, 1971. — 357 с.
28. Ющенко М.Д. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації / М.Д. Ющенко. — К. : КДУ, 1962. — 175 с.
29. DeMause L. Foundations of psychohistory / L. DeMause. — New York : Creative Roots, 1982. — 336 p.

The article attempts to recreate the psychological microclimate and personal relations among the Soviet underground in Kiev in 1941-1943. It is emphasized that this research will allow better understanding of mental features and motivation, social practices, daily life, behavior patterns and survival strategies in underground organizations and groups not only in Kiev, but also in other cities of Ukraine.

It is noted that in the study of the history of the Second World War in general and the history of the anti-Nazi resistance movement in particular, research on various aspects related to historical anthropology and historical psychology is becoming increasingly relevant and promising from a scientific point of view. The development of this direction was based on the historians of the USSR, but the ideology of Soviet science limited the range of issues studied and influenced the objectivity of their coverage. Modern Ukrainian scientists have significantly expanded the boundaries of historical and anthropological and historical and psychological research. At the same time, a significant range of issues still remains underdeveloped.

Based on a wide range of documents, it was found that mistakes in the personnel policy, German repression, mass failures of underground organizations, a general atmosphere of confusion and fear against the backdrop of the defeats of the Red Army led to passivity and direct disobedience, cowardice, betrayal, as well as to stressful psychological Atmosphere among the underground. Heads of underground organizations constantly faced with violation of rules of conspiracy, unscrupulous performance of tasks, rivalry and self-will on the part of subordinates, personal conflicts of members of organizations, gossips, conspiracies, drunkenness, depravity, theft and appropriation of material values. Often it was the personal dislike and negative moral qualities of members of the underground that led to failure.

At the same time, one and the same person in personal relationships could not show himself on the best side, but in the struggle against the occupiers often showed positive qualities of character. Despite numerous examples of the negative behavior of the underground, many cases of their persistent and heroic behavior, love for their homeland became known.

Key words: Kiev, underground, personal relationships, occupation, psychology.

Отримано: 28.12.2017